

זיקתה של שירת אורי צבי גרינברג לפיוטי "עקידה" של ימי הביניים

המאמר הינו עיבוד מאוחר של פרק-משנה בדיסרטאציה שהוקדשה לבחינת הקינה בשירת אורי צבי גרינברג.

1. מבוא: אפיון העקידה הפייטנית

אברהם הוא גיבורה האחד והיחיד של פרשת העקידה המקראית (בראשית כ"ב). המקרא אינו דן במחשבות, ברגשות או בתגובות של יצחק, בנו, או של שרה, אשתו, להוציא שאלה אחת של יצחק, עליה קיבל תשובה מעורפלת, דו-משמעית¹. המדרשים השלימו את הפערים כל אחד בדרכו ומהם למדו וכמותם נהגו הפייטנים. רבים מהם הפכו, למשל, את יצחק מדמות סבילה לדמות פעילה. תיאור נרחב ימצא בפיוט, "אם אפס רבע קן", לר' אפרים ב"ר יצחק מרגנשפורק. תיאור נרחב יותר בפיוט, "עת שערי רצון להפתח", לר' יהודה בן שמואל עבאס². תיאור נרחב ביותר ימצא ב"את אבותי אני מזכיר" לר' אפרים ב"ר יעקב מבונא³. גם במקום שהתיאור קצר, כגון בפיוט, "אל הר המור" למאיר ב"ר יצחק⁴ - הוא רחב על-כל-פנים מהתיאור המקראי. "עקידות" אחדות מציינות את פחדי יצחק, שהתבטאו גם בבכיה⁵. באחרות תימצא שאגת אברהם⁷. בחלק מהפיוטים נמצא אופני שכנועו של אברהם את שרה ("עת שערי רצון"), אופן פנייתו לנערים (שם) ודרכי שכנועו את בנו ("אל הר המור"). הפייטנים מעניקים, כל אחד לפי טעמו בבחירת המדרשים, סיבות שונות להשכמתו של אברהם בבוקר⁸. תגובת המלאכים מטרידה פייטנים אחדים⁹.

רוב הפייטנים אינם משתמשים בשמות המקראיים אלא בנרדפיהם שבמדרש, כגון בנרדפי הר המוריה ("הר המור", "גבעת הוריה", "בית עקד הרועים"), בכינויו של אברהם ("איתן", "האזרחי", "זריו", "חסיד", "יריד", "אב זקן", "זך", "גדול בענקים"). של יצחק ("ילד זקונים") ושל אלוקים ("טהור")¹⁰.

בצד הגיוון הרב שותפים כל הפייטנים במגמתם. סיפור העקידה "גויס" על ידם, כי ביקשו להסתייע באברהם וביצחק כסנגורים לישראל המוכה, או שביקשו לראות במה שאירע להם סימן לבניהם, שיוושעו כמותם ("מעשה אבות סימן לבנים"). זו אולי הסיבה שהם נטלו מן המדרש רק את מה שיכול היה לשרת את מגמתם. אף לא אחד מהם שם, למשל, בפיהם של המלאכים את השאלה המוסרית, המתחייבת מהציווי: "והעלהו

תאריכים: עקידה; קינה; תשחית; אינטרפרטאציה.

שם לעולה" - שאלה שהמדרש דווקא חידר: "עמדו מלאכי השרת שורות שורות ברקיע והיו צועקים ובוכים ואומרים זה לזה: ראו יחיד שוחט ויחיד נשחט. ריבוננו של עולם שבועת "כה יהיה זרעך" - מה תהא עליה?!¹¹. אף לא אחד מהם מזכיר פגם מוסרי באברהם. המצדיק את העקידה, כפי שעשה המדרש¹².

העדרו של הטיעון המוסרי כרוך בעובדה, שכל הפייטנים מודים בעוונות הדור, ולפיכך מתקשים בהטחת שאלות מוסריות כלפי מעלה. אולם העדר הטיעון המוסרי מאפיין את ה"עקידות" בלבד ולא סליחות אחרות בהן נמצאנו אפילו בעצמה יתירה¹³.

רק על "את אבותי אני מזכיר" לר' אפרים ב"ר יעקב מבונא, חלות מסקנותינו באופן חלקי בלבד. "עקידתו" מסתמכת על גירסה, המנוגדת לפשוטו של מקרא, שלפיה נעקד יצחק ("מהר ונתן עליו ארכובותיו / וכגבור אמצ' שתי זרועותיו / בידי אמונה שחטו בתוכן / וטבח טבח והכן"). ומשחזר לתחייה, ביקש אברהם לשוחטו שנית ("רד טל תחי עליו ונתחיה / תפשו לשחטו פעם שניה / יעיד המקרא ולדבר רגלים / ויקרא ה' שנית אל אברהם מן השמים") ומלאכי אלוקים מנעוהו מכך. כאשר הציגו בפני אלוקים טענה מוסרית-פולחנית ("ענו מלאכי השרת במהומה / שתי שחיטות הישנן בבהמה / קול ברמה השמיעו בנחוצה / הן אראלם צעקו חוצה"¹³).

עיצובה של המטרה, שימשו העוקד והנעקד כסגורים לישראל, מגוונת מאוד בפיוטים. בד"כ משמשת פנייה מעין זו לאלוים כמסגרת לעקידה. יש שהיא רחבה (כמו ב"אם אפס רבע הקן", שני בתים פותחים ושלושה בתים חותמים); יש שהיא קצרה יותר (כמו ב"עת שערי רצון", בית פותח ובית חותם); יש שהיא קצרה מאוד (אינה מצויה כלל בפתיחת פיוטו של רשב"ג, ושני טורים בלבד מוקדשים לה בסיום). וישנה גם מגמה הפוכה, שבה דווקא העקידה שולית, ומה שהיווה מסגרת בפיוטים אחרים, הופך בה לעיקר¹⁴.

עיבוד נוסף ימצא ב"איתן למד דעת"¹⁵, המעמת אירוע הקשור בעקידה במסקנות המתחייבות ממנו בהווה. שבעה טורים מעוצבים כמשפטי סיבה ותוצאה. רק בפיוט אחד, "אל הר המור", נעתר ה' לבקשת הפייטן.

לסיכום, כל פייטני ה"עקידות" השלימו פערים בעזרת מדרשים. יש שנאחזו בהם חלקית. אחרים - אחיזתם ניכרת יותר, אך כולם נטלו רק מה ששירת את מגמתם, לכן לא תעלה, אף לא באחד מהם, השאלה המוסרית הכרוכה בציווי התמוה של הקב"ה. גם "מלאכי ר' אפרים מבונא" זועקים חמס על שחיטה כפולה, ולא על "ברכת כה יהיה זרעך - מה תהא עליה?!".

2. זיקה ישרה, הפוכה ומעורבת בקינה הלאומית של אצ"ג

השאלה העומדת לדיון היא, איזה שימוש עשה אצ"ג ב"עקידות". עובדה היא, שאין לו מחזור שירים המכונה "עקידות", כדוגמת "ציונים", שהזדקקותם לתשתית הפייטנית נלמדת כבר משמם (שני מחזורי "ציונים" נתפרסמו ב"ספר הקטרוג והאמונה", קיד-קכט). עובדה היא, שהמונח "עקידה" משולב בשמו של שיר אחד בלבד, "חזון שלדים ותפלה לפני עקדה" ("רחובות הנהר", מד-מו¹⁶), ומכך בלבד אין ללמוד דווקא על תשתית פייטנית. אולם לשיר זה זיקה כפולה נוספת לפיוטים. משולבת בו "תפלת-עם-לפני-עקדה", כשילובם של פיוטים

בתפילת קבע בימה"ב, ושני הבתים, החותמים את הקינה, מכילים תפילה נוספת, שניסוחה פייטני מובהק: **"שמע קולנו, א-ד-נ-י, היה מגן לכל העדה"** (מו)17. גם בקינות אחרות מתגלה קירבת אצ"ג לפייטנים. הוא משתמש כמותם בכינוי "הר המור" להר המוריה (ב"המשורר ושכינת הר המור"), או בכינוי "איתן" לאברהם (ב"שיר האיש שנכנס מליל-דורו ללילו של אברהם" וכן ב"למבוא שחרית"18) - אך אין די באלה כדי להצביע על זיקה של ממש.

להלן זיקות נוספות.

בשירים מעטים נוכל למצוא את בני דמותו של יצחק, המזדהים עם המשימה שהוטלה עליהם. בעלי הייעוד (המכונים גם **"סיקריקין"**, **"חילים נבואיים"**, **"רוכבי אש"** וכיו"ב כינויים מגדירי מגמה) מתוארים כ**"מי שהולכים אל מערכת האש...כנשא רנת זריחה ויכעצים לאש מערכתם"** ("אזור מגן ונאום בן הדם", ז). כמו יצחק, הם מוכנים להקריב עצמם, אולם בניגוד ליצחק, שלא ידע טעם הקרבתו - ברור להם הטעם ("חדות היקוד במולדת"). ההבדל העיקרי הוא בכך, שהמחיר שייגבה מהם לא נגבה מעולם בפועל מיצחקי ("עד אשר לא צנח מת הגוף, לא נסתיים חזונם").

אצ"ג קרוב לפיוט (או למדרש) בעצם הבחירה ביצחק ולא באברהם כדמות של הזדהות, וכן בעיצובו, בטקסט דלעיל, כבעל אמונה תמימה.

בשיר אחר, "חזון גלעד לשבטי ישראל", משמשת דמותו של אברהם, כפי שהיא עולה מן הפיוט, נושא לחיקוי: **"עוקר בנו יחידו עלי סלע באחד ההרים (...)** ורחמי אב בו **הומים (...)** אך נכפתים לצו אלהי (...) עד שמדת הרחמים האלהית גוברת על מדת הדין האלהית: אל תשלח ירך אל הנערו והנה האיל בסבך--" ("רחובות הנהר", קסא). רחמי-אב לא נזכרו במקרא ונמצאו, לעומת זאת, בפיוט20.

דמותו של אברהם טעון הרגשות עולה גם מ"בלדה על אחר" ("אך האב נשא כל הימים עז בינה / את לבו-הכנור השבור לשברים / בחזון בין הבתרים - / ויהי כאברהם עם בנו בהרים"21). אולם באלאדה זו אינה מעצבת יחסי אב ובן, הנובעים מפעילות משותפת, כמו זו של העקידה, אלא מצינת הערכתו של אב לפעילות המתבצעת על-ידי הבן לבדו. זהו הבדל משמעותי בין התפישה המסורתית לבין השימוש שעושה בה אצ"ג.

תפישה קרובה לזו של הפייטן מצויה גם ב"שיר ילד השחר"22. המתייחס כמוהו להשלכותיה של העקידה לדורות הבאים ("שלשם הביא אב את בנו לקרבן אלהי / וקבלו שם כשי אלהי הנבחר לחיות - / נס-אבי-עקרה לגזעו עד סוף הדורות. / שאל ענני גורלו קשורים מאורות").

הקירבה אל יצחק, ספק המקראי ספק זה מן הפיוט, מצויה גם בטור: **"מה טוב היה לנו אז ללון / בשדרות רוטשילד על ספסל, כמו יצחק על המזבח"** ("ספר הקטרוג והאמונה", צח). ההשוואה היא, כמובן, לעניין הייעוד. האנאלוגיה שעושה אצ"ג, אמנם, נמוכה ולפיכך צורמת, אך מכאן ועד לקטרוג חסר רחמים על מי שפייט טור כזה - רחוקה הדרך23.

בקינות אחרות מעמת אצ"ג עקידה עתיקה בעקידות בנות זמננו כמו, למשל, ב"זאף-על-פי-כן..." ("אזור מגן ונאום בן הדם", כב): **"הנה האש והנה המאכלת-- / הטבח הזה מזקן ועד ילד"**, אך זוהי השוואה שלכאורה בלבד, מפני שבעקידה המקראית הזקן וילדו יצאו

בלא פגע, ובשירנו נטבחו זקנים וצעירים.
דין דומה לטורים מתוך הקינה "לנכח הפלא" ("כלב בית", כג).

וְכַל אִמָּה אֲדָמָה כַּמְזַבַּח... וְשֶׁה
אֵינוֹ נֶאֱחָז בְּקַרְנָיו אֱלֹא: אָדָם
בְּצִיצִיּוֹת רֵאשׁוֹ וּבְרַעְמַת גְּעֻגֻעִיו--

המזבח איננו כמזבח המקראי, שמיקומו קבוע, גם לא כמזבח שבפיוט, שתחומיו נרחבים יותר. מצויו היה בכל אתר, ומפני שלא נמצאה חלופה לקרבן, נתבעה הקרבה עצמית. אעפ"כ "עומד סוס פלא ואכפו על גב, עומד ומחכה לבוא רוכב אש / אשר ידהירוהו להר המוריה--".

עקידות בנות זמנינו תבעו מנעקדיהן פי כמה, מעין מה שמצאנו אצל אצ"ג במקום אחר: "אני גדול מאברהם במגורי, בכאבי, בדמע, בדם חלומי, בשכולי, בקלוני" ("רחובות הנהר", קסו-קסז) - הצהרה שתשתיתה במדרש: "לכו ואמרו לאברהם אביכם: אתה עקרת מזבח אחר, אני עקדתי שבעה מזבחות"²⁴.

המכנה המשותף לכל הדוגמאות שהובאו, שניכרת בהן רוחו של הפיוט, שראה בעקידה ביטוי לאמונה חסרת פשרות ולהקרבה חסרת תהיות. אולם זהו רק צד אחד של מטבע התייחסותו של אצ"ג לעקידה. כנגד סגידתו לדמויותיה - נמצאנו בועט בהן מתוך מיאוס.

"אני השר על דור חי שלא יעל כצאן המזבחה" קורא האני-השר, בן דמותו של יצחק, בשיר השלישי מתוך המהרות "במעלות קדושים" ("רחובות הנהר", רכא), ששמה גזור מן הפיוטים. בקריאה זו הוא רוחה את עמדתו הפאסיבית של יצחק ואת התלהבותו האקטיבית של אברהם, מחד גיסא ומבטל את הצו האלוקי, מאידך גיסא.

כפייטן, הופך אצ"ג את יצחק לדמות פעילה, אך אקטיביותה מביאה אותה לפסילת ערכי אביה, בניגוד גמור ליצחק מן התשתית הפייטנית, שחששו מפני פסילת הזבח גורמת לו לבקש מאברהם: "עמד נא אבי וקשר הטבח / פן אתנער מפני האבך / צמדני פן אחלל הזבח"²⁵ - בקשה שלא תעלה על דעת יצחק בקינת אצ"ג.

כיוון שאין אצ"ג מזכיר פנייה מפורשת לאברהם במשפט "שמעתוך, אבי הקדוש", נובל לשמוע בה פנייה לאלוקים, הנשאל בנימה סארקאסטית: "את מי שם תעלה לעולה לפנות שחר בהר?" - קריאה שלא תיתכן ב"עקידה" קדומה.

אלוקים, המוצג על פיה כאחראי לעקידת בניו, השתמש בגויים כבמאכלת ובבני עמו כבאיל. הסארקאזם יגבר אם נוסיף לו נופך נוצרי. "אבי הקדוש" הוא פנייה אל כומר או אלוהים בפולחן הנוצרי. האלוקים מועמד אפוא בשיר זה כאלוהי-נוצרים - העמדה שיש לה תימוכין במקום אחר, כגון בשיר "אלהים וגוייו" ("רחובות הנהר", רמז), המכנהו "פטר נוסטר" (דווקא מפי גויים).

אינטרפרטאציה כזו למעמד המקראי לא נמצאה במדרשים הנועזים ביותר ובוודאי שלא בפיוטים. מכל מקום, שתי האינטרפרטאציות הופכות את יצחק, שואל השאלות, לבעל תשובות חר-משמעיות.

היפוך ממין אחר מתקיים ב"שיר סיום: האישי שנכנס מליל-דורו ללילו של אברהם"²⁶. בן-דורנו מוביל את אברהם הקדמון אל מקום בו זבח בזמנו איל, כדי להראותו, שזרעו המאוחר לא ניצל, כיצחק בנו, מן העקידה ("דם שותת שם במקום.. דם תמיד. / עקדת זרעך שם") וכדי להכריחו להמיר את יצחק הנעקד לא באיל, כמו במרש או בפיוט, אלא באויב ("משם אראך את אויב זרעך, אבי, שם הוא רובץ אורב.. / קחהו, עקדהו והעלהו לעולה במקום.") מקבל על עצמו האני-השר את תפקידי האלוקים, בהופכו לנותן צווים. האלוקים עצמו מתגלה בטורים אלה באור אירוני, שכן ברכתו (בראשית כ"ב, 17) לא נתקיימה, ובמקום איל שטוף הר המוריה "בדם תמיד" (כנגד: "קרבן תמיד").

אצ"ג עורך חשבון נוקב עם לקחי העקידה (המקראית והפייטנית) בשירו, "חשבון פשוט"²⁷.

כי נסינו לחיות אלפים שנה ברחמים:
לחיות לאלהים בלי-קשת-לבן - "ויהי כן":
לקבר את מתינו, לבכות חללים ולהקשיב למנחמים..
ולהמשיך.. עד יסקיף אלהים אל שארית ישראל
ושוב זה יקרה נס האיל בסבך --

נסיון כזה, כיוון שהוביל אל אבדן מלא, הוליד מסקנה מהופכת לזו המתבקשת מן העקידה: "אין מוסר גדל על אשפות נכנעים ושבויים" (שם). שמות התואר "נכנעים" ו"שבויים", אינם מכוונים לבעלי תפישה מדינית קונקרטיה, בת זמנו של האני-השר בלבד, אלא גם לאבותיהם הקדומים, אברהם ויצחק, שנכנעו לצו נוגד מוסר, מפני שהיו שבויים באמונתם. החלופה לכניעה היא אדנות - אותה לא סימלו מעולם, אליבא דשיר זה, גיבורי העקידה של הפיוט או של המקרא²⁸.

הסתייגותו של אצ"ג מסמלי עקידה מקובלים באה לידי ביטוי גם בהפקעת חלקי-משל ממקומם הקבוע בקינה העברית, כגון ההיפוך שחל בתפקידו של האיל, המהווה במקור תחליף לנעקד, ואילו בקינותיו של אצ"ג הוא מסמל את יישותו חסרת האונים של מי ששרד: "שנשארתי חי אחריכם בלבד-לבדי: (...). / בכל אימת הידיעה ובאזלת יד כאותו האיל הנאחז בסבך בקרניו" ("רחובות הנהר", קסג). דוגמא נוספת בטור הבא: "לעתים חרדה בי כחרדת הלב אצל איל שנאחז בסבך בקרניו"²⁹. ייתכן שאצ"ג "נטפל" אל תמונת האיל בלי שהתכוון ליצור קשר אל תמונת העקידה המסורתית, מפני שדווקא בשיר, ממנו נלקח הציטוט הראשון, נותרו אברהם והר המוריה מחוזות כיוסופים³⁰. בכל מקרה, המקרא אינו מציג איל מבלבל, אלא איל שהסתבך בגין קרניו, ופירוש רש"י במקום מציגו כמי שתפקידו נהיר לו לגמרי ("רץ אל אברהם והשטן סובכו ומערבבו באילנות"). "פירוש" של אצ"ג, ייחודי אפוא לו.

חשוב להזכיר, שחלק מהפייטנים לא הזכירו כלל את האיל, שהוא שולי לעצם ההצלה³¹. דוגמא נוספת לפירוט ולאיימוץ השולי תימצא ב"כלב בית": "נכנסתי לארץ כמו לתוך כבשן, להוסיף עוד אש על האש האוכלת / להוסיף עוד גוף לסכיניו החד של הגורל העברי / (...). אך לצאת איני רוצה מאותו החיתוך" (לג). המאכלת מקבלת

תפקיד נכבד יותר מזה שנועד לה באירוע המקורי.

בניגוד לשירים הללו, שהזדקקותם לעקידה אולי, בכל זאת, אסתטית בלבד, נמצא ב"חזון גלעד ותפלה לפני עקדה" ("רחובות הנהר", מד-מו) שימוש מדעת בעקידה המקראית ובמה שנלווה אליה מן הפיוט.

אצ"ג מנסה לאחוז בדרכו של הפייטן האנונימי, מחברה של "איתן למר דעת"³², העורך השוואות בין "אז" לבין "זמנו", אולם הדבר אינו עולה בידו. רק לכאורה "כל אחר כיצחק הוא שיעדו הגורל לעלות לקרבן". למעשה, "איננו תם כיצחק עם אלהי אביו ואין אתו אברהם האב / ואת השמים-עליו לא ירגיש, שמהם יקרא מלאך אלהים לשוחט / אל תשלח ירך והנה האיל הנאחז בסבך בקרניו".

בניגוד ליצחק, השלם עם דרכו, נבוך העם ומוסח-דעת, כרגיל. מן התיאור עולה הערכת הרמויות המקראיות. אעפ"כ מרשה אצ"ג לעצמו להעניק נמשלים עצמיים לאירוע הקדום: יצחק והמאכלת הם משלים לעם ולאסונות שנתכו עליו - כמו בפיוט, אך אברהם הופך בשיר לאויב ואפילו לגורל ("אם ירים האויב-הגורל את המאכלת על כל גוף הפוחד / היצא קול משמין, אלהי אברהם ויצחק, אל השוחט: / - אל תשלח ירך אל הגוף הרועד?") - מושג, שהיהדות אינה יודעת אותו. העמדתו של האסון כאירוע, שנגרם מכוחו של גורל, מצביעה לא רק על העם כאשם באסונו, אלא גם על אלוקים, שהנחתו בדרך זו. גם העובדה ש"באשר רגלי עומדות (...). ארמת עקדה היא וחרבן"³³ מפחיתה את עצמת ההאשמה. טורי הסיום מכוונים אל אימוץ טאקטיקה שונה מזו שנקטו אברהם ויצחק:

האתה לנו תלחם ואנו נחריש ובזכות גבורת קדם לך נס?
כי יד אל כס יה נרים ובך כל מורד מתניו ישנס--

גישת הפייטנים נדחית על הסף. דומה שכששאל ריטורית, "ובזכות גבורת קדם נס?", נשפו בעורפו טורי ה"עקידה", "זכור לנו היום עקדתו והשלמת יחידתו"³⁴. לכל דור - דרכי לחימתו. איל המיר את יצחק הכנוע, אך ורק לחימה פעילה תציל את זרעו. אין לפרש לחימה כמרידה בערכים, כפי שמשמע, לכאורה, מהטור: "כי יד אל כס יה נרים ובך כל מורד מתניו ישנס--". המרד הוא בשיטה הגלותית. "בך" פירושו "למענך" (כמו: "בך ירום קרננו"). שיר זה שונה ממקבילותיו הקדומות בכך, שהוא מתאר עקידה עתידית, שתהא קשורה בפורענות "גוג ומגוג" - "עקידה" שפייטנים לא עסקו בה מעולם.

גם השירים "חזון ליל גשם" ו"ויהי בקר" מתארים את ההכרח במציאת חלופות לטאקטיקות ישנות. בשני השירים מדומה האני-השר ליצחק, אולם בעוד שבשיר הראשון הוא מובל על-ידי שר השיר ("אובילך כיצחק-בני על ארמת עקדה וחרבן", "רחובות הנהר", קמח), הרי בשיר השני הוא מובילו ("אני הוא אשר מובילחו (...) טוב טוב אובילחו". שם, קנא). אצ"ג מהפך גם את דמותו של המלאך המקראי, שאינו מסוגל עוד לצוות ולברך, אלא להליט פניו ולבכות. יצחק הנעקר, שלא העז במקור לשאת עיניו למרום, מכיט בשירנו בחמה ואינו מסונוור. המקום בו מתרחש האירוע האצ"גי נקרא "קדוש", כתכונה המיוחסת להר המוריה, אבל לאחרון - גבולות ידועים, ואילו אצ"ג התכוון לכל-מקום. כנגד ברכת מלאך ה', מקלל האני-השר את השמים - כל אלה שינויים, המעידים על שינוי מדעת, המתבטא גם

בשימוש מכוון בצימוד שונה אות: "דומיה" כנגד "מוריה".
השיר "ויהי בקר" מתקשר גם על-פי זמנו, בוקר, למעמד הקדום, אך בניגוד אליו אין עמו תשועה. שיר זה הוא היפוכה המוחלט של ה"עקידה" "בקר מפלטי לי"³⁵. שהמלה "בקר", המשמשת לה כאנאפורה וכאפיפורה, נזכרת בה כ"ה פעמים (בתוך ארבעים וארבעה טורים בס"ה).

דומה שלא תהא זו העזה גדולה מידי, אם נשמע בכרכת לצעם היהודי ("יקר בעיניו המותה לחסידיו, רבותיו / עורו-נא, קומו מתי, לעבודת הבורא", שם, קמט) לא רק היפוך מגמתי של "פרקי הלל" נודעים, אלא רמזים עבים לעקידה. "עורו נא" מקביל ל"וישכם אברהם בבקר". "עבודת הבורא" - לעקידה. "יקר בעיניו המותה" - למגמתה.

גישה אירונית דומה תימצא בטורים הבאים מתוך "דבר נזר ותהום"³⁶. "מזבחות אדמה רכים / וקטרת ותכלת וזהב שחרית / על אלה מזבחות אדמה, / קרמה ונגבה צפונה וים. / אין עוד צווי להקריב.. / כי תחתם מיטב הקרבנות".

אולי בגלל חריפות העניין נטש אצ"ג במקומות אחרים את דרך ההתבטאות הישירה ובחר במקומה באמירה המסמלת, המתקיימת, למשל, בבאלאדה.

שיר הסיום של קובץ בן י"ז שירים, "אדם במרחקי מעמקים"³⁷. הוא ממין זה.

עגלתי! איך הגעת עד קצוי זה היער הלום?
מי זר הכריחך מן חדנת המרעה והנהר?
האמת מה שעיני השתים חזו בחלום
כי נפלה דלקה בעשבי המרעה וגלי הנהר!

ויען בס קול ממעבי העצים הדולקים
חכלילים מני שקיעת היום וסיקוסייהם בולטים:
המימיק שמעת אדם אל עגלה מדבר
ושואל אצלה שאלת חכם מה עליה עבר?

וכבו העצים. ונדם בס הקול. והליל סוהר..
ותבך העגלה: ני אכן ואכן לא נודע הדבר..
אז יצאה ממעבי העצים מאכלת בלבד
ופשטה העגלה לקראתה הצנאר--

כמה הרחיק אצ"ג לכת בעיבוד המקורות. בס קול הוא המלאך המקראי, הקורא מן השמים ("בס קול" תרתי משמע: קול עמוק, בס, או "בת קול" כדרך שמבטאה יוצא מזרח אירופה, אשר תי"ו, שאינה דגושה מבוטאת על ידו כסמ"ך). העגלה, שתכונות אנוש לה, היא שילובם של יצחק ושל האיל שבמקרא. ממעבי העצים יוצאת מאכלת במקום איל, אשר ספק ממיתה את העגלה, ספק מותירה אותה בחיים. מכל מקום, גם אם נותרה בחיים - אין אלוקים אחראי לכך, אלא היא עצמה.

לפשיטת הצוואר - תשתית מן הפיוט ("צואר פשט מאליו" 38) ולא מן המקרא. שיר זה מחזירנו, מנקודת תצפית שונה, אל האמת שנתגלתה ב"עקידות" קודמות של אצ"ג, לפיה לא תיתכן השוואת העקידה העכשווית לעקידות עתיקות. שיר ט"ז באותו מחזור - עניינו דומה: "עצמות איש ואשה וילדים באפר כהל - סמן שהיה פה מזבח אדמה שבער. / מי היה הכהן המקריב, הבעל-האב עצמו / או אחר היה הכהן שקראם אל מזבחו / בכח כסוף קטלני". הדיבור לא ניטל ממי ששאל את אביו: "הנה האש והעצים ואיה השה לעולה?" (בראשית כ"ב, 7). אך ניטל מ"קרבנותיו לא ידעו כי אל מזבחו קראם. (...)" / ונטל הדבור מפייהם עד שנדם גם קולם".

כנגד הנימה האירונית, המתלווה לשירים, שהודגמו לעיל, נמצא בשיר "קרבן שחרית" 39 הזדהות תמימה עם העקידה, עד כדי מוכנות לחוותה שנית.

שִׁבּוּא זֶה הַיּוֹם (...)
 בּו יְקוּם-נָא אָבִי מְבוּרוֹ (...)
 וּיְצוּהוּ הָאֵל כְּאֲשֶׁר פָּעַם צוּה לְאַבְרָם
 לְעַקֵּד אֶת בְּנוֹ יַחֲדוֹ: לְהִיטוֹ לְקָרְבָן -
 וְכֵה יַעַשׂ אָבִי.
 לְבִי-וּבְשָׂרִי לוֹ רְנָה (...)

פערי התייחסות מקוטבים כל-כך תובעים הסבר. ואמנם, כל המצוי אצל "השקפת העולם" של אצ"ג יודע על שונותם העקרונית של ימי הווה מימי עתיד, דמויי עבר 40. בהתאם לכך, ליצחק ולאברהם המקראיים אין מקבילות עכשוויות. דורנו חסר תום, אמונה שלמה ובעיקר תחושת ייעוד, שפיעמה בהם. להם יכול היה לקרות, משום ייחודם, נס. בני ההווה נתבעים לפעילות ממין אחר, אקטיבית, שתשיב, בסופו של מהלך, את מה שאבד, כולל אותה רמה של הענות ללא-סייג וללא-פקפוק.

"עקידותיו" של אצ"ג - מגמותיהן אינן סותרות אפוא אישה את רעותה. השיר "קרבן שחרית", המשתייך לעתיד מאוחר ("שיבוא זה היום בחייו כי מאמין אני שיבוא"), יכול "לאכלס" "עקידות" במתכונתה של העקידה המקראית. האני-השר מצוין זאת באופן מפורש: "זה דם קרבן-הבחיר-למלכות בענני קטרת כמאז בהר המור לשחרית", ובמקום אחר נמצא: "הכון לשמוע עלות שור ראשון עטור קרניו גועה / להיות קרבן מלכות ראשון תחת עקדת אישוי" 41

ברוח זו יש להבין את כל הדוגמאות, שהובאו לעיל, בהקשר של הגשמת יעדים. הדוגמאות המתנגחות, בדרך זו או אחרת, ב"עקידה" המסורתית, משתייכות למה שקראנו "ימי הווה", לכן תיתכן בהן הטחה כלפי מעלה, כלפי אברהם, כלפי יצחק, כלפי הקוד המוסרי שנתלווה לעקידה וכלפי הפיתרון הנסי, שגאל את יצחק ממוות.

מי שקבע, ש"אין כל הרהור אחרי נסיון העקרה אצל משוררנו - התעלמות גמורה ממורשת היהדות, מהרהורי חז"ל"42 - טעה. כיוון שייקשה לחשוד בו, שלא הכיר את המכלול, יש להניח, שנאמנותו לתיזה מופרכת מעיקרה43 הביאתהו לכלל טעות.

3. זיקה ישרה, הפוכה ומעורבת בקינת היחיד ובקינה האוניברסאלית של אצ"ג

אצ"ג "גייס" את ה"עקידות" למיניהן גם שלא לצרכים לאומיים. ב"שיר היחוד/עלי נבל" מוכן האני-השר להתגשמות של עקידה מלאה, שמכלה את הנעקד, כדי להיפטר מרגשות אשמה מייסרים, בגין שרידתו.

מי רואני משכיב כְּאֵלֵי עֶקְדָה אֶת גּוֹי? -
מחפה בעינים גלויות: שיבוא המקריב
והוא אבי אברהם
ובהניפו לאות-התחלת-הקרבנה את היד,
כל כוכבי השמים נופלים לרגלי ערמה,

והארץ מבוא לשמים בדרך גרדס--
(”רחובות הנהר”, צב)

”יצחק” עוקד עצמו (בניגוד למתואר במקרא, במדרש ובפיוט) ומצפה בכליון עיניים לבוא הממית, אביו, בן רמותו של אברהם, על מנת להוציאו מן העולם. ההצלה נתפשת בשיר כאסון.

מי רואני יורד מיצועי באור בקר גבהים? -
כקרבן שהתרו חבליו ולא בא המקריב; (שם, צג)

ומפני שאין האני-השר יכול לחוותה בפועל, מנסה הוא לחוותה בחלום (”לעקדה הלילית.. גם לנתיב החלום”). האיל בשירנו אינו תחליף לנעקד כבמקרא. הוא מסמלו (שם, צד והשווה: קסג). בשיר אחר מסמלת העקידה מוות פרטי, ממנו לא תיתכן הצלה.

הנה קרבו ימי לגשת אל גבי מזבח זֶהָב כְּבוֹי,
בְּאֶשֶׁר יָבֹוא הַמֶּלֶאךָ, לְבוֹשׁ הַמְּדִים הַמְּקַפְיָאִים עֵין חֵי
וּבִידוֹ הַמְּאֻכֶּלֶת לְצִנְאָר, בְּאֵין הָאֵיל בְּמִקוֹם
זו האש-תוקד-תמיד על המזבח-מֵאֵז
שוב גם על המזבח תוקד
לְהַעֲלוֹתִי בְּאֵשׁ הָהִיא, וְאֵין אֵיל בְּסִבְךָ!44

ההקשר הראשוני של הטורים הללו הוא למוות-ביולוגי-פרטי. יעידו טורים מאוחרים, כגון: **"כל הנופים מאחרי כבר (...)** אף בטרם אנוע" **כל אבר מן החי בי יאבל"**. אצ"ג שאל מהעקידה המקורית את מרכיביה החיצוניים (מזבח, מלאך, אש, איל), אולם התעלם לחלוטין ממרכיביה הפנימיים, כגון ייעודה. מלאך הבשורה הופך למלאך המוות, הנעזר במאכלת (שיכול האותיות מלאך - מאכלת אינו בכדי), שעל-פי המקרא והפיוטים החזיק בה אברהם. ה"מקום" וה"סבך" נטענים במשמעויות, המרחיקות אותם ממסוימות פיזית. ניתן להבינם כמכוונים לעולם הזה, המסתבך בגין עקידה, היינו מוות, הנלווית אליו דרך קבע. אצ"ג שב אל עקידה מסמלת מוות ב"זמר הכבוד לא ידום", השיר החותם את הקובץ, ממנו צוטטו הטורים שלמעלה: **"הנה קרבו ימי לגשת אל מזבח הכבוי / ולא אפחד"**.

כבר נקבע⁴⁵, שקשה לתת סימנים חדים בקינה של אצ"ג, המתהפכת מקינת יחיד לקינת ציבור ולקינה אוניברסאלית. אמת זו מתקיימת גם במחזור שירים זה. המוות אינו רק מוות פרטי, ממנו אין להימלט. הוא עשוי להיות גם מוות לאומי. **"המזבח חכבוי"** אינו רק סמלו של בר-מינן פרטי, שמוותו ודאי, אלא מזבח של מלכות שנמוגה, ואיריאות שאף-על-פי שלא נתגשמו, יש להן תוחלת:

הַאֵשׁ עַל הַמִּזְבֵּחַ שׁוֹב תּוֹקֵד אַחֲרַי, תּוֹקֵד -

עַד אֲשֶׁר אֶל הַר הַבַּיִת זֶה הַאֵשׁ תֵּעֶבֶר --

נזכיר, ששירים אלה התפרסמו כעשרה ימים לפני פרוץ מלחמת יוהכ"פ (המשפט המפורסם: **"התלפון עוד לא בשר"** - מתוכם הוא (בשיר: "יקרת העבר שקפא"). ברור אפוא כיצד חברו עקידה פרטית של אדם בערוב ימיו לעקידה לאומית, ומדוע לראשונה אין סיכוי ולשנייה יש ויש.

אצ"ג נטל חומרים מהעקידה לצורך עיצובה של קינה אוניברסאלית בשיר, שפתיחתו: **"את נשותינו שהן אמהות אנו מקריבים לפני האלהים / שהוא היודע רחמן בדם לידתן כרם המזבח / כרחם שמיו ללדת שמשו"**⁴⁶. הוא שב אל הדימוי הזה בהמשכו של השיר: **"נשותינו שאנו מקריבים לפני אלהים כלפני / אספקלר-העולם-השופט"**.

ההקרה, האלוקים, השיפוט, הדם, המזרח - נטולים מן העקידה המקורית. נשתנה המקריב, נשתנה הקרבן, נשתנתה גם המגמה. עניינה של הקינה במחיר הנתבע מכמיהתן של נשים למימוש אימהותן. לידתו של ילד תובעת כמישתו של הגוף המוליד - עובדה שאינה מונעת לידות חוזרות ונשנות. את הקינה מעורר החשבון הסופי (**"שהשד שנתן חלבו לפיות כתת-הלביאה איננו עוד כשר בתולים בליל כלולות"**).

בקינה אוניברסאלית אחרת נתפשים החיים ככוליותם כמזבח. בן אדם - יש שהוא כהן, יש שהוא קרבן ויש שתפקידו כפול: **"מעם קרנות המזבח לא ישט זה האיש העומד ומזה שם / דם זבח עצמו: לבלתי ישם המזבח לבלתי ישם / ובלילו - מזבחו משכבו ועליו ערפל לפני גשם. / כהן וקרבן ביחד / הוא לבלתי ירח"**⁴⁷.

דוגמא פרטית לשימוש הזה תימצא בשיר "רעי המבוקש"⁴⁸

אני מחפש את האדם רעי מבשר ומדם
המסתתר בבגדיו ובפסוקי דזמר שלו:
פעם הקריב פר או יונה סלת רבוכה בשמן והקטיר לבונה לאלהיו
כעת הוא מעלה את עצמו על מזבחו

האיש הזה מצליח לקום מעם המזבח, כיצחק, אולם בניגוד להצלה השלמה, שיצחק זכה לה, "פוחת (הרע) והולך מיום אל יום". קרבנו - קרבן שווא.

4. "עקידה לילית" ו"עקידה יומית"

נוכל אפוא להבחין בקינות אצ"ג בשני מיני "עקידה": "עקידה לילית" (מונח השאול מ"שיר היחוד / עלי נבל", "רחובות הנהר", צד) ו"עקידה יומית" (מונח משלים, ניגודו של "עקידה לילית"). הראשונה תופיע בהקשרים של אזלת-יד, רפיון-חושים ובריחה. השנייה תהא כרוכה ביכולת של הגשמה, התובעת עירות-חושים והענות לאתגרים. שני צדי מטבע "העקידה" הוצגו על-ידי אצ"ג בשיר שכתב על ירושלים⁴⁹ ("את אב ובן ועקדה ואת גם הסבך והשה"). אב, בן ועקידה מסמלים בטור המצוטט את ה"עקידה היומית" וסבך ושה - את ה"עקידה הלילית". אנו נקיש מאפיוניה הכפולים של ירושלים על אפיון יחסו האמביוואלנטי לעקידה.

(שימושי המשנה של העקידה - ייתכן שאפשר לקושרם לא רק אל המקרא, המדרשים והפיוט, אלא גם אל חומרים פולקלוריסטיים ידועים. שוב ושוב חוזר אצ"ג אל "גדי הזהב", המזכיר בהופעתו הבלתי-צפויה, הנושאת עמה רווח והצלה, את האיל המקראי.

שרו ושרו על זאת האמהות:
יבא גדי זהב באחת השעות
יבא עם כבדה וסגלות נפלאות;
לא בא זה הגדי ולא יבא בבאות.

יש זוג סוסים שחורים באחת השעות

("אנקראון על קטב העצבון", יט)⁵⁰

אולם איל מקראי אכן הופיע, ואילו בשירים ממירים אותו סוסים מסמלי מוות. מכל מקום, העדרו של הגדי מעולם החיים מקביל להעדרו של איל מכל השירים, המציירים "עקידות ליליות".

5. ח ת י מ ה

במרכז עיוננו הוצבה השאלה איזה שימוש עשה אצ"ג בפיוטי ה"עקידות". נוכל להשיב, שמפני שאין מגמתו הפייטנים, אין הוא מנוע מלהטיח דברים קשים כלפי מגמותיה,

גיבוריה ומחוללה.

אצ"ג אחז דרכו של פייטן, כשהעניק ליצחק מעמד של בכורה, וכשהפכו מדמות סבילה לדמות פעילה, אולם שינה מדרכו של פייטן, כשניתב את פעילותו לכיוון של מרידה בכל מה שמייצגת דמותו המקראית-מדרשית-פיוטית.

גם אצ"ג מנסה, כפייטן, לעמת עקידה של פעם בעקידה בת זמנו, אך הדבר אינו עולה בידו. הסתייגותו מסמלי העקידה המקובלים מאלצת אותו לשנותם - דבר שלא העז הפייטן לעשות מעולם.

בניגוד לפייטן, המעוגן בזמן ובמקום, מפנה אצ"ג מבט גם ל"עקידה עתידית". זו בצד זו מהלכות בשירתו הערכות חיוביות מוקצנות של העקידה והערכות השוללות אותה מכל וכל. בדיקת העובדות בהקשרן מלמדת, שהמגמות השונות אינן סותרות. כל אחת מהן משרתת, בדרכה שלה, את השקפת העולם של אצ"ג, המבחינה בין ימים קדומים, המזוהים עם ימי עתיד ושונים מימי הווה.

אצ"ג עושה ב"עקידה" גם שימושים, שאין להם מקבילה בפיוטים. הוא נכסף לממש "עקידה פרטית", כדי לפטור עצמו מתחושות אשם. הוא רואה בה סמל למוות אנושי, ממנו אין סיכוי להימלט, ולמוות לאומי, ממנו תיתכן הצלה. ה"עקידה" משמשת גם סמל לאימהות, הגובה מחיר כבד, ולאבדן אתגרים.

בהכללה נצביע על שני מיני עקידה: לילית, ממנה אין נושעים, ויומית, שלעולם תומר באיל אחוז בסכך בקרניו.

הערות ומראי מקום

מראי מקום של שירי אצ"ג שכונסו בספרים מופיעים בתוך סוגריים בגוף המאמר בשם המלא, להוציא "רחובות הנהר ספר האיליות והכח", שציון שמו על-פי שתי מילותיו הראשונות בלבד.

מראי מקום של שירי אצ"ג שהופיעו בבמות ספרותיות שונות - בהערות הנלוות לחיבור.

כל המובאות הן מספרי אצ"ג שקדמו למהדורה האלבומית.

1. "ויאמר אברהם אלהים יראה לו השה לעולה בני...)" (בראשית כ"ב, 8). רש"י: "יבחר לו השה, ואם אין שה, לעולה בני (...)", וראה רד"ק: "ענה לו מענה שיוכל האדם להבינו לשני פנים (...)".
2. מבעלי התוספות שבאשכנז בן המאה הי"ב (אצל גולדשמידט, דניאל (מגיה ומבאר). סדר הסליחות כמנהג פולין ורוב הקהילות בארץ ישראל, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ה, קצ-קצב).
3. גם הוא בן המאה הי"ב מהעיר פאס שבמרוקו (בתוך: "העקידה", עיון משווה בין שתי עקידות: "עת שערי רצון" ו"אם אפס רבע קן" (ערך: חדר, שלום, יעץ: ראובן מאמו), משרד החינוך והתרבות, מחוז דרום, תשמ"ג).
4. אפרים בן יעקב, ספר זכירה: סליחות וקנינות (המהדיר: א"מ הברמן), ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"ו, 1970, 85-91.
5. גולדשמידט, סדר הסליחות, רט-ריא.
6. כגון ב"עת שערי רצון", או ב"אזי בהר המר" לרשב"ג (שם, קלה). גולדשמידט אמנם מעיר, שבכיתת יצחק היא המצאת הפייטן, אולם בילקוט ספורים, לוירא נמצא מקור לכך:

- זוירדו דמעות אברהם על יצחק ויצחק בכה מאד (...) ויהי לב אברהם ויצחק שמח בדבר. אך עין במר תבכה ולב שמח". זהו גם הנוסח שנמצא ב"עת שערי רצון" ("עין במר בוכה ולב שמח").
7. כגון: ביאל הר המור" (אצל גולדשמידט, סדר הסליחות, רי) גולדשמידט טוען אף כאן, שזו המצאת הפייטן, ונראה שטעה (ראה הערה קודמת).
8. בימפלטו לוי לר' מרדכי (שם, קב) עשה כך אברהם, מפני ששמח לקיים את דבר ה'. המקור לכך בבראשית רבה נ"ח, ח'. על-פי "אל הר המור" בחר לצאת עם אור ראשון, מפני שאור נקרא טוב (על-פי בראשית א', 4), וכבר למדנו ש"לעולם יכנס אדם ב"כי טוב" (פסחים ב', ע"א). לא נמצאו ב"עקידות" סיבות הכרוכות את המעשה בחשש מפני תגובת שרה, כמתואר בתנחומא (וירא, כב).
9. כגון את רשב"ג (שם, קלו), את ר' מאיר ב"ר יצחק (שם, רי) וכן את ר' יהודה ב"ר שמואל עבאס ב"עת שערי רצון".
10. לעניין שמות הר המוריה ראה גולדשמידט, סדר הסליחות, רט. "המוריה" מופיע, אגב, פעמיים בלבד במקרא (בבראשית כ"ב, 2 ובר"ב ג', 1). "איתן" - בבראשית רבה ט"ז, א'; ויקרא רבה ט', א'; קע"ד ועוד; "האזרחי" - בבראשית רבה ט"ז א'; "גדול בענקים" - ספרא, אחרי מות ט', ז'; ירושלמי, שבת, ט"ז, א'. מקבילותיהם ב"את אבותי אני אזכיר" לאפרים ב"ר יעקב מבונא.
11. ילקוט שמעוני ק"א וראה גם בספר האגדה, ל"ב. בבראשית רבה נ"ז שמים חז"ל בפי אברהם את הטענה: "אתמול אמרת לי כי ביצחק יקרא לך זרע, וחזרת ואמרת: קח נא את בנך - אתמהו!". ראה לעניין זה גם אצל בהט, יעקב. אורי צבי גרינברג, חקר ועיון בשירתו בהגותו, ירושלים ותל-אביב, ירחיו ודכיר, תשמ"ג, 1983, 244 וכן אצל כהן, ישראל, "עיון בספרות העברית לאור משנתו של יונג", מאנים מ"ה (2), 1977, 94-95.
12. בראשית רבה נ"ז ובפירושו של הרש"ב לבראשית כ"ב.
13. הורוביץ, טליה. הקנינה בשירת אורי צבי גרינברג, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תש"ן, סעיף 2.3.1.
14. הפייטן מסתמך על המקרא. הפסוק "ויקרא ה' אל אברהם שנית מן השמים" (בראשית כ"ב, 15) הובן על ידו כמתייחס לשחיטה השנייה. הברמן סבור, שעמד לפניו, כנראה, מדרש לפיו נשחט יצחק, ומשנעקדה ופרחה נשמתו - החזירה הקב"ה בטללי תחייה (אפרים בן יעקב, ספר זכירה, 88, 89).
15. למשל ב"אורחי מעבר הנהר", שמחברו אינו ידוע (גולדשמידט, סדר סליחות, קעב-קעג).
16. שם, קנב-קנג.
17. פרסומו הראשון בסלם, שנה ב', גל' ו', תשרי תשי"א, 2-3.
18. השווה "שמע קולנו", הנלווה לאמירת סליחות (גולדשמידט, סדר סליחות, יא).
19. "אמת עלי הגיון", ספר רמת גן (בעריכת: ישראל אלדד ויוסף נדבה), רמת גן, תש"ד, 16-17; "מסכת נסכים מנופים בקדש", ירושלים שנתון לדברי ספרות והגות, (בעריכת גדליה אלקושי ושרגא קדרי), אגודת הסופרים העברים בירושלים, אוגדן, תשכ"ז, 1966, 23; "פרקים מן הרן הגבוה", יוסף קלוזנר - לדמותו, קובץ לזכרו (בעריכת יוסף נדבה), תל-אביב, עמיחי, תש"ך, 36.
20. להוציא פייטושל ר' אפרים ב"ר יעקב מבונא, ראה גם הערה 13 כאן.

20. "שאנ זקן" ביאל הר המור" (גולדשמידט, סדר הסליחות, רי). הוא הדין בהזכרת מידת הרחמים (שם, קנג). ובמיוחד ב"עקידה" של ר' מרדכי (שם, קב).
21. לוח הארץ תשי"ג, יא.
22. לוח הארץ תשי"ד, סא-סב.
23. "כלום יש מקום לאמירה פיוטית כזו גם לפי איזה שיקול דעת כלשהו?" - דברי בהט בספרו, 249.
24. דברים המיוחסים למרים בת תנחום (גיטין נ"ז, ע"ב והשווה נוסחאות נוספות בילקוט איכה רבתי תתנ"ט; איכ"ד פ"א; ילקוט "כי תבוא", כ"ו, ועוד אצל בהט בספרו, 252, הערה 15).
25. "אז בהר המור" (גולדשמידט, סדר הסליחות, קלה). אבח = להט החרב. המלה חורשה כפי הפייטנים על-פי יחזקאל כ"א, 20. בקשת יצחק מקורה בפרקי דרבי אליעזר, ל"א, בתנחומא, "וירא", וכן בתרגום יהונתן לבראשית כ"ב, 10.
26. ראה "מסכת נסכים מנופים בקדש", הערה 18.
27. סלם, שנה ב', גל' ה'; אלול תשי"ג, 5-6.
28. יש הרואים בכניעת אברהם ביטוי לשליטה עצמית, לאדנות ולאמונה נשגבה. ראה, למשל, ספר האגדה ל', מ"ד.
29. "ואחרי הלילה בא העוף", "מנופים רחוקי מהות אלה מסעי ארם", הארץ, 14.9.1958.
30. "נהר אברהם ולא פרתו", רחובות הנהר, קסד; "אין הר אחר בעולם מלבד הר המור לעליה לירושלים", שם, קסה.
31. ראה "אם אפס רבע קן", "עת שערי רצון", "בקר מפלטי לי".
32. גולדשמידט, סדר הסליחות, קנב-קנג.
33. השווה "אובילך כיצחק בני על ארמת עקרה וכבשן" (רחובות הנהר, קמח). וכן "כל אמה אדמה כמזבח" (כלב בית, כג).
34. "אורחי מעבר הנהר", גולדשמידט, סדר הסליחות, קעב. "השלמת יחירתו" = מסירת הנפש שלו. "יחירתו" = נפשו. על-פי תהילים כ"ב, 21; ל"ה, 17. "השלים" = מסר. כלשון המדרש בבראשית רבה ק, א'.
35. שם, קא-קג.
36. "דבר נור ותהום", זאב ובוטינסקי, קובץ לזכרו, (בעריכת אייזיק רמבה), שלטון בית"ר, תמוז תשי"ט, ז-יג.
37. הארץ, 22.4.1959.
38. "אם אפס רבע קן" (גולדשמידט, סדר הסליחות, קצא).
39. סלם, שנה י"ג, גל' ג'ד', טבת-שבט תשכ"ב, 3.

40. מיצויה ב"אחרית דבר" (רחובות הנהר, לז): "אשר יהיה בעתיד / כבר היה לפניו / ואשר לא היה , לא יהיה לעולם. / על כן אבטח בעתיד, כי שויחי את דמות / העבר לפני: זה מראה ונגון / סלה והללויה ואמן--".
41. "בלדה של חדרה על סף בכוח", הארץ, 6.12.1968.
42. בהט בספרו, 248.
43. אציג הוא, לדעתו, בחינת "איפכא מסתברא", שם, 193, הערה 6 ובמקומות נוספים.
44. "כפני אדריכל השכל העליון", "ממתכת השכל חצוב", מעריב, 26.9.1973.
45. הורוביץ טליה. הקינה בשירת אורי צבי גרינברג, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטורט לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תש"ן 64-79.
46. "בספר הנחלים המפתח: ואת הנחלים ארנין (א)", הארץ, 11.6.1959.
47. "הקול הקורא לבוא: הבית, החיק והמזבח", הארץ, 21.9.1960.
48. "ממעלות במעמקים", הארץ, 28.7.1967.
49. "את משל ונמשל", "לירושלים בימי עניה", סלם, שנה א', גל' ו', תשרי תשי"ד, 4.
50. השווה גם "שיר נס השיר", לוח הארץ תשי"ד, מג, וכן הנברות העולה, כז.